

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 122 (2009)

Artikel: Il spért ed il bustab : la rolla dalla Baselgia ella historia dalla scienza linguistica, cun referenza particulara al romontsch
Autor: Mac Con Mí, Torlach
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-323049>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 20.07.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Il spért ed il bustab.
La rolla dalla Baselgia ella historia dalla scienza
linguistica, cun referenza particolare al romontsch

Torlach Mac Con Mí

Ins sa che la Reformaziun e la Cunterreformatiun ein stadas fetg impurtontas per il lungatg romontsch. Avon quei temps existeva gie igl aschignum nau «Churwelsch», avontut sco lungatg plidau. Ins scriveva strusch el. Entgins schevan ch'il romontsch seigi nunpusseivels da scriver! Ei deva aunc buc cudischs romontschs stampai. Ils Reformaturs han midau tut quei, ed ils Cunterreformaturs han imitau els. Il resultat: Il romontsch ei daventaus in lungatg da valeta entira. Duront tschentaners tochen l'epoca moderna ei il lungatg romontsch restaus bunamein mo in lungatg dalla religiun. Sia litteratura stampada ei stada ina litteratura religiosa. Ins constatescha il medem fenomen ella historia dad auters lungatgs minoritars, per exempel ils lungatgs celtics.

Mo pertgei tut quei? Pertgei han ils moviments religios contribuiu ton als lungatgs minoritars sco il romontsch? Per risponder a tala damonda, stuein nus sedumandar: Tgeinina era la percepziun religiosa dil lungatg e dils lungatgs? E per risponder a quella damonda, stuein nus examinar la tradiziun cristiana dil lungatg, la tradiziun biblica. Effectivamein ei la tradiziun linguistica e grammaticala europea ina tradiziun greca e latina, vegnend dils filosofs e dils grammaticchers antics, mo ella ei era gediua-cristiana, vegnend dalla Bibla. Per raquintar quella historia, scrivel jeu la lavur presenta dil pugn da vesta dalla historia dalla linguistica. Schegie ch'aspects teologics vegnan savens en damonda, setracta ei buca d'ina contribuziun teologica. Jeu vegnel ad examinar en emprema lingia las noziuns sur dil lungatg ch'ins anfla ella Bibla, e lu la moda e maniera ella quala talas noziuns biblicas han dau tempra alla percepziun ed alla pratica dils lungatgs tier la Baselgia (ni las Baselgias suenter la Reformaziun) ed alla teoria linguistica ell'Europa cristiana.

Il lungatg ella Bibla

En plirs loghens dil Veder e dil Niev Testament setracta ei dil lungatg e dils lungatgs. La historia dalla Scaffiziun e dil dialog da Diu e d'Adam el paradis terester, la historia dalla Tuor da Babel, ed autras, mobein era la posiziun dalla Bibla senza sco «Cudisch dils cudischs» fuorman quei ch'ins savess numnar ina «mitologia» biblica dil lungatg. La concepziun gediua-cristiana dil lungatg basescha sin plirs da quels «mitus» biblics.

«Cheu di Deus: Ch'ei seigi glisch! Ed ei fuva glisch» (Gen. 1,3)¹. «Tras il plaid de Deus il tschiel ei scaffius e tut si armada dal flad da ses levzs... Pertgei el ha plidau, e gl'ei darentau, ha dau cumond, e gl'ei stau cheu» (Ps. 33, 6, 9). Dieus ha scaffiu e distinguu ils elements dalla creaziun numnond els. La «lingua adamica», il lungatg ch'Adam aveva survegniu da Diu, era in lungatg da tip divin, capavels da distinguer las creatiras tenor lur natira: «Ed exact sco il carstgaun numnass els, aschia dessen els haver num. Ed il carstgaun ha dau nums a tutta biestga» (Gen. 2, 19–20). Ei ha dau in lungatg perfect, ch'ei ussa ius a piarder, el qual ils plaids designavan perfectamein las caussas dil mund. Quei lungatg ha clamau las caussas per lur num. Persuenter han las imperfecziuns dils lungatgs mo reflectau il puccau original. Quella noziun stat all'entschatta digl interess scientific els origins piars da nos lungatgs moderns. Il cudisch dalla Genesis cuntegn in secund mitus davart il lungatg buca meins impurtont: la construcziun dalla Tuor da Babel.

Tut ils habitonts dalla tiara havevan in sulet lungatg ed ina medema viarva. Els ein seretratgs neu da damaun ed han anflau ina planira ella cuntrada da Sinear ed ein secasai leu. Leu han els getg in a l'auter: Si! Lein furmar quadrels e barschar quels el fiug! Aschia han ils quadrels surviu ad els per crappa e l'arschella per maulta. Lu han els getg: Si! Lein baghegiar in marcau ed ina tuor, che siu spitg tonschi tochen sin tschiel, e lein aschia sefar in num, per che nus vegnien buca spatitschai per tut il mund entuorn. Ed il Segner ei vegnius giu da tschiel per mirar il marcau e la tuor ch'els fegls dalla tiara baghegiavan. Cheu gi il Segner: Pilver, els ein mo in pievel ed han in sulet lungatg, e quei ei mo l'entschatta da lur operar. Dad uss envi vegn nuot ad esser nunpusseivel ad els da tut quei ch'els peglian a mauns. Bien pia! Sche vulein nus vegnir giu e metter en confusiun lur lungatg, che negin capeschi pli il lungatg da l'auter. Aschia ha il Segner spatitschau els da leu per tut la tiara entuorn, ch'els han stuiu desister da baghegiar il marcau. Perquei han ins dau al marcau il num Babel (Confusiun); pertgei leu ha il Segner mess en confusiun il lungatg da tut la populaziun dalla tiara e spatitschau els da leu per l'entira tiara. (Gen. 11).

Per castigiar la luschezia dils carstgauns ha il Segner fatg darentar confus lur lungatg e spatitschau els; dacheudenvi han ils carstgauns adina plidau

¹ Ils citats dalla Bibla romontscha vegnan dad *Il Vegl Testament* (1967) ed *Il Niev Testament. Ils Psalms*, Cuera, ediziun dalla Fundaziun Anton Cadonau (1954); lu dalla *Bibla romontscha ecumena: Veder testament: Ils profets*, ediziun procurada dil Decanat Sursilvan e dil Colloqui Sur igl uaul, 2004.

differentes lungatgs. «Peccati poena est, tot esse linguas» – «il diember dils lungatgs ei il castitg dil puccau», scriva il humanist reformau turitges Bibliander el 16avel tschentaner, resumond l'interpretaziun tradiziunala. Il plurilinguisssem human ei per consequenza in castitg divin. El constitue-scha ina sfida per la baselgia, perquei ch'el isolescha ils carstgauns dalla verdad revelada da Diu.²

Gia el cudisch dalla Genesis setracta ei dil flad dil spért. Il flad dil spért da Diu creescha il carstgaun, ni pli precisamein, metta veta en el: «Cheu ha Deus il Segner furmau il carstgaun da terratsch ed ha suflau flad da veta el nas; aschia ei il carstgaun daventaus in esser vivent.» (Gen. 2, 7).

Lein considerar ils plaids ch'ils lungatgs antics han duvrau per quei che nus translatein cun «spért»: hebraic: «ru(a)ch», grec: «pneuma», latin: «spiritus». Quels treis plaids han la medema muntada da basa. Els muntan «flad». (Medemamein ils plaids «psyche» ed «anima».) «Ruach elohim», che vegn translataus cun «spért da Diu» en Gen. 1, ei il flad da Diu, il vent sur l'aua durant ils emprems dis dalla Scaffiziun dil mund.

Pli tard anflein nus tier Ezechiel quell'acziun da suflar flad en carn ed ossa el context dad ina renaschientscha dil pievel d'Israel:

Il maun dil Segner ei vegnius sur da mei. El spért dil Segner ha el menau viado mei e tschentau mei amiez la planira. Quella fuv pleina dad ossa. El ha fatg ir mei sper quella vi entuorn ed entuorn, ed uarda: Silla planira era fetg bia ossa, e quella era tut sechentada. Cheu ha el detg a mi: Fegl da carstgaun, sa quella ossa puspei vegnir viva? Jeu hai rispundiu: Segner, ti sas ei! El ha detg a mi: Profetisescha sur quell'ossa e di ad ella: Ossa sechentada, teidla il plaid dil Segner! Aschia plaida il Segner cun quell'ossa: Uarda, jeu fetsch vegnir flad en vus, aschia che vus vegnis vivs. Jeu mettel gnarvs sin vus, cuvierel vus cun carn, stendel pial suravi e dun flad a vus, aschia che vus vegnis vivs. Lu vegnis vus pertscharts che jeu sun il Segner. Jeu hai profetisau, sco quei ch'era vegniu cumandau a mi. Ed uarda, durant che jeu profetisavel, ha ei dau ina canera ed in moviment, e l'ossa ei ruchegiada ensemen, ies tier ies. Ed uarda, cu jeu hai mirau, fuvan gnarvs sin els, e carn era carschida, e pial veva surtratg els. Mo flad fuv aunc buc en els. Il Segner ha detg a mi: Profetisescha al flad, fegl da carstgaun! Profetisescha e di al flad: Aschia plaida il Segner: Neu, flad da veta, da tuttas quater varts, sufla sin quels morts, ed els vegnan a viver! Jeu hai profetisau, sco quei ch'el veva cumandau a mi, e flad ei vegnius en els, aschia ch'els

² Per la rolla dil plurilinguisssem ella historia dallas ideas, veser Arno Borst, *Turmbau von Babel*, 5 toms: Stuttgart, Hiersemann, 1957–63.

ein vegni vivs e levai en pei: ina armada ordvart gronda. Ed el ha
detg a mi: Fegl da carstgaun, quell'ossa munta l'entira casa d'Israel.
(Ez. 37)

En quella visiun dat il flad divin, exprimius sco vent, veta al tgierp. Ils
commentaris vegnan a proponer in'analogia denter quei suffel vivifcont
dil spért da Diu ed il flad dalla pronunzia che vivifichescha ils bustabs
dalla scartira hebraica. La visiun d'Ezechiel vegn ad haver in resun impur-
tont el Niev Testament ella distincziun da s. Paulus sur dil spért e dil bu-
stab.

Suenter il flad dalla veta e dil plaid stuein nus examinar la damonda dalla
scartira da Diu. Dieus plaidd buca mo ella Bibla, el scriva era, aschia ha el
scret ils diesch condaments sin tablas da crap. Mo el scriva era sil car-
stgaun, e sin siu cor. In autur dil cudisch dils Proverbis (3,3) di dils
condaments da Diu: «scriva els silla tabla da tiu cor». Ei setracta d'ina
scartira pli originala, pli pura che la scartira ni schizun il plaid dils car-
stgauns.³

Era igl apiestel Paulus scriva sillas olmas ni sils cors dils novs cristians,
tenor sia brev a quels da Corint (2 Cor 3, 2-3): «Nossa brev de recumon-
daziun essas vus; quella ei scretta en nos cors, e tuts carstgauns san leger e
capir ella. Igl ei gie evident che vus essas ina brev de Cristus ch'ei da nus
preparada, buca scretta cun tenta, mo cul Spért dil Deus vivent, e buca sin
tablas da crap, mo sin tablas de carn dil cor.»

Atgnamein dat ei dus tips da «scartira sil cor»: Il pievel dils cristifideivels
(la gliesta da lur nums, presumablamein) ei secrets sil cor digl apiestel, nua
che tuts san leger el sco in text; ed il messadi digl Evangeli vegn secrets dad
el sils cors dils fideivels. El ei capavels da scriver il text divin, perquei
ch'el (sco ils profets dil Veder Testament) ha udiu il cuntegn da quei text
da Diu sez. Quella scartira sils cors da tip profetic ei da lunsch superiura
alla scartira dils docturs gedijs dalla lescha sin pupi ni sin tablas da crap.

Lu di Paulus ch'ils fideivels sappien «survir al niev Testament, buc a quel
dil bustab, mo a quel dil Spért; pertgei il bustab mazza, mo il Spért dat
veta» (2 Cor 3, 6). Tgei vul Paulus dir cun quella cumparegliaziun denter
spért e bustab? «Gramma», «bustab», capin nus senz'auter. Quei plaid mun-
ta metonimicamein quei ch'ei scret. Ei munta particularmein la scartira
dalla lescha mosaica. La lescha ei la scartira nunmideivla par excellence. La
lescha resta quei ch'ella ei; la suletta lavur dil giurist eis ei dad interpretar
quella, q.v.d. da determinar l'applicaziun cunvegna dalla lescha en

³ Per in tractament filosofic modern da quella tematica dalla scartira originala, veser
Jacques Derrida, *De la grammatologie*, Paris, Éditions de Minuit, 1967.

mintga cass. Tier Paulus dat ei ina cuntradicziun essenziala denter la lescha veglia proclamada da Moses, che ha formau il giudaïssem, e la libertad dil cristian el spért: «Pertgei il tschentament dil spért da veta en Cristus Jesus ha liberau tei dal tschentament dil puccau e dalla mort» (Rom. 8, 2).

La tensiun denter il spért ed il bustab ei buc mo d'impurtonza capitala dil pugn da vesta teologic, mobein era dil pugn da vesta linguistic. Quella tensiun muossa che la scartira ei impurtonta, mo ch'il spért (litteralmein «il flad») ei necessaris per dar veta al plaid scret. Il plaid scret ei vegls, morts; mo il flad dil Spért sa far reviver el. Il plaid scret quescha e revela buca ses secrets tochen che la vusch «fa tschintshar» el; e nus seregurdein che – ell'antiquitad e duront tut il temps miez – sefageva tutta lectura dad ault. Augustin en sias *Confessiuns* admira siu magister s. Ambrosi che legia excepziunalmein da bass, senza mover las levzas. El temps miez han ins legiu dad ault, era per sesez. Ils carstgauns che savevan leger savevan buca leger da bass. Tenor la regla monastica stueva in pader che voleva leger da notg leger sut vusch, per buca disturbar ils auters paders che durmevan! La lectura era principalmein in'activitad communabla: In legeva ord in cusch, ils auters tedlavan.

Per la cultura cristiana daventa quella opposiziun denter plaid e scartira in locus communis, in liug cumin. Dad ina vart possibilitescha la scartira la surdada dil plaid; ins drova la scartira per conservar quei ch'ei vegniu detg en tutta sia puritad. Il lungatg plidau meina alla casualitad: Ins sto sesfurzar da seregurdar dad el, schiglioc emblidan ins el el decuors dil temps. La scartira denton ei nummideivla. Quei ch'ei vegniu mess per scret ei permanent, ins sa buca revocar ei. Ins patratgi a Pilatus, che ha detg als Gedijs: «Quei che jeu hai scret, hai jeu scret» (Joh 19, 22). Da l'autra vart ei il plaid spontans, vivs, ed adina adattaus alla situaziun presenta.

Ei dat pervia da quei ina tensiun denter il plaid e la scartira, denter quei ch'ei miert, mo perpeten, e quei ch'ei viv, mo vargheivel. La scartira ei l'ossa morta, ils bustabs ein senza veta, tochen ch'in lectur vegn ed inspira en els il flad dalla veta. Da l'autra vart ei il flad la vargheivladad sezza. Il plidar dil carstgaun ei mo ina fladada, suflada naven cul vent. Il carstgaun sez ei mo ina fladada. El svanescha. El ei mortals. Il psalmist di atgnamein (Ps. 144, 4): «Il carstgaun semeglia mo ina fladada, ses gis in'umbriva vargheivla.»

Mo il plaid da Diu ei vivs ed el medem temps cuzzeivels. Siu plaid ei effectivs ed activs. «Sco la plievgia e la neiv crodan giu da tschiel e tuornan buca pli anavos, mobein bognan la tiara, fructificheschan e fan catschar ella, aschia ch'ella dat sem per semnar e paun per magliar, aschia vegn ei ad esser cun miu plaid che sortescha da mia bucca: El tuorna buc anavos tier mei senza success, mobein fa quei che jeu hai vuliu e contonscha quei

che jeu hai tarmess el a far» (Jesaja 55, 10–11). Tier Diu vegn la divisiun humana denter plaid e scartira superada. Il plaid da Diu ei screts sil cor ed ella memoria dils Israelits, en ina moda e maniera pli permanenta che sin tablas ni pergament: «Jeu vi implantar miu tschentament en lur intern e scriver el sin lur cor» (Jer 31, 33). Quei plaid da Diu contonscha sia culminaziun, tenor l'introducziun agl Evangeli secund Johannes, el Vierv incarnau, Cristus: «All'entschatta fuva il Plaid... Tuttas caussas ein fatgas tras el, e senza el ei fatga gnanc ina caussa ch'ei fatga... Ed il Plaid ei daven-taus carn ed ha priu avdonza denter nus...» (Joh 1, 1–14).

Duront e suenter igl exil babilonic vegn in'epoca dil giudaïssem, ella quala il studi e la conservaziun dil tschentament dalla sontga scartira ein zun impurtonts. Il text ei vegls, el savess ir a piarder. Atgnamein va el a piarder gia avon igl exil (2 Chron 34, 8–28). La lectura dil text vegl daventa ina nova experientscha religiosa fetg intensiva, ina lutga cul plaid da Diu, il qual ei buca pli screts sils cors, mobein en fuorma da text. El svilup da quella tradiziun biblica, che nus anflein ella ductrina cabalistica, la tradi-ziun mistica dil giudaïssem, han ins la fin finala visualisau ina Scaffiziun atras bustabs flammegionts el tschiel, numnadamein ils 22 bustabs digl aleph-bet hebraic, ch'ins carteva ch'el seigi preexistents e perpetens.

Per recapitular quella discussiun plitost cumplexa: Il bustab ei la scartira, avontut la lescha scretta; il spért ei il flad da Diu el carstgaun, la in-spiraziun, che possibilitescha ina vivificaziun, ina realisaziun dil plaid secret ella veta humana.

Ella cultura biblica fundamentalmein litterara ei il cudisch d'impurtonza capitala en sesez e sco simbol. Ei dat in cudisch dalla veta, el qual Deus ni ses aunghels han secret tut davart la veta dils carstgauns. Quei cudisch cuntegn l'entira savida da Diu davart il carstgaun. El psalm 139 di il psalmist che Deus sappi tut davart el e zuar dall'entschatta: «Tes eglis han mei viu tut mes gis, en tiu cudisch els tuts ein nudai, ein stai screts, avon ch'els vegnien formai, cu aunc negins ded els eran cheu.» (Ps. 139, 16). Pli tard cuntegn il cudisch dalla veta ils nums dils carstgauns che vegnan ad esser salvai. «En quei temps vegn tiu pievel salvau, scadin ch'ins anfla nudaus el cudisch dalla veta» di il profet Daniel (12, 1). Paulus discuora da ses «con-luvvers, ils nums dils quals ein screts el cudisch della veta» (Philipp 4, 3).

Ella Revelaziun gioga il cudisch era ina rolla drammatica. «Cheu hai jeu viu el maun dretg de quel che seseva sil trun, ina scartira, scretta endadens ed ordadora, sigillada cun siat sigils» (Rev. 5, 1). Mo quei ei in cudisch da profezia. Mintga gada ch'il Tschut da Diu rumpa in dils sigils, schabegia enzatgei terribel el process dalla fin dil mund. Tut quei che sto schabegiar el mund ni ella veta dil carstgaun ei gia secret dil maun da Diu. «Aunc in auter cudisch vegneva aviarts, quei ei il cudisch della veta, ed ils morts ein

vegna sentenziati secund quei ch'era scret els cudischs, secund lur ovras» (Rev. 20, 12). Ils pucconts ein «ils habitonts della tiara, ils nums dils quals ein buca secrets el cudisch della veta dalla scaffientscha dil mund enneu» (Rev. 17, 8). Buca ils pucconts «mo sulet quels ch'ei secrets el cudisch della veta dil Tschut» (Rev. 21, 27) vegnan ad entrar el marcau sogn, el niev marcau da Jerusalem.

Il cudisch dalla veta ei allura ina regurdientscha da tut ils carstgauns, sil-meins da quels che han meritau la veta perpetua. Da quei resulta il mitus che Dieus hagi scret in cudisch. Quei ei in cudisch divin, che cuntegn tut la savida sur dil mund e dils carstgauns, dil qual la Bibla discuora mintgaton, sco nus havein viu. Sch'ins savess mo leger el, savess ins tut ils secrets dalla Scaffiziun. D'ina autra vart ei il cudisch secrets da Diu la Bibla senza, perquei ch'els auturs han scret ella sut sia inspiraziun divina, rapportond sias ovras e ses detgs als carstgauns. La Bibla ei allura il plaid da Diu, il Cudisch dils Cudischs. Suandont Sogn Augustin han ils erudits quita che la natira e las creatiras fuormien in grond Cudisch dil Mund. La Renaissance ei sededicada al studi dils texts classics, e la Reformaziun ha insistiu sill'impurtonza dalla Bibla per la cardientscha. Tenor ils perderts da quell'epoca ei il studi dalla natira nuot auter che la lecziun e l'interpretaziun d'in text. Sut l'influenza dalla Cabala cartevan ins plinavon che Dieus hagi scret in messadi secret en tut sias creatiras e che mo ils perderts sappien leger el. Tala era la ducrina dallas signaturas⁴. Alla sava dall'epoca dalla scienza moderna han schizun Descartes e Galilei cuntinuau ad evocar in Grond Cudisch dil Mund e la pusseivladad da leger quel. La Bibla, il Cudisch dils Cudischs, ei senza dubi igl origin dalla metafra dil Grond Cudisch dil Mund ni dalla Natira ton cara als erudits dil temps baroc. Per quels auturs era il mund natiral sco in cudisch, secrets dil maun da Diu, che mo igl erudit sa leger.

El Niev Testament, els Fatgs dils Apostels, anflein nus in mitus che equilibrescha, per aschia da dir, la catastrofa dalla multiplicaziun dils lungatgs a Babel. Ei setracta dil fenomen dil plidar en favialas:

Cu il gi da Tschuncheismas ei arrivaus, eran els tuts ensemen en in liug. Cheu eis ei vegniu anetgamein ina ramur giu da tschiel, sco cu ei trai in vent de strasaura, e quella ha empleniu tut la casa, nua ch'els eran radunai. Ed igl ei compariu lieungas sco de fiug che se-spartgevan e setschentavan sin mintgin ded els, e tuts ein vegni em-

⁴ Per quella ducrina san ins consultar il capitel *La prose du monde* dil cudisch da Michel Foucault, *Les mots et les choses: une archéologie des sciences humaines*, Paris, Gallimard, 1966.

pleni da sogn Spert ed han entschiet a plidar en lungatgs jasters, sco il Spert cumpartgeva ad els d'explicar. Mo a Jerusalem avdavan Gadius cartents da tuttas naziuns sut il tschiel. Cu ins ha udiu quella ramur, ei in grond pievel currius ensemen ed era tut surprius, pertgei mintgin udeva ils giuvnals discurrend en siu agen lungatg. Els sesmarvegliavan zun fetg e schevan: Ein quei buca tuts de Galilea, quels che discuoran cheu? Sche co ei quei che nus udin mintgin discurrend nies lungatg mumma... Co udin nus tuts plidond en nies lungatg dellas marvegliusas ovras dil Segner? (Fatgs 2, 1-8, 11)

Da Tschuncheismas han ils apostels retschiert il Spért Sogn, e sco enzenza da quei han els saviu tschintschar tut ils lungatgs ni silmeins vegnir udi da tut lur auditurs sco sch'els discurressen lur lungatg. Il puccau da Babel ei atgnamein serevelaus sco «felix culpa», perquei ch'el ha possibilitau la miracla da Tschuncheismas, ina miracla ch'ei daventada in eveniment regular ella baselgia cristiana dils emprems tschentanners. La Baselia sa ussa rispunder alla sfida da Babel, e surmuntar ella, studegiond ed imprendend e dumignond ils lungatgs dil mund. Il lungatg, e particularmein il plurilinguissem, daventa ussa il camp dallas miraclas, sco il reformatur Bibliander scriva, per il qual la finamira dil studi dils lungatgs ei «en emprema lingia da propagar la novitad dil salvament e la gloria da Diu»⁵.

La cultura biblica vesa la faviala humana buc adina da sia vart positiva, sco nus s'encurschin cura che nus considerein la tema dils «puccaus dalla lieunga». Il carstgaun fa savens dil mal a ses concarstgauns perquei ch'el sa buca dumignar sia faviala. El exprima rabia ed odi, el di manzegnass, el smaletescha, el di dil mal dils auters. El Veder Testament gia avertescha Salomon da quei prighel: «Quel che fa biars plaids, daventa segir culpents – pervia da quei ei il sabi reservaus» (Proverbis 10,19). El Psalm 141 (3) roga David: «O Segner, dai ina guardia per mia bucca ed all'entrada de mia levz' in pastur». Egl Evangeli attesta Jesus la pussonza destructiva dil plaid: «Mo quei che vegn per bucc' ora, vegn or dal cor, e quei tschufrogna il carstgaun. Pertgei or dal cor vegnan ils nauschs patratgaments: mazgaments, rumper-lètgs, pitaneigs, ladernetschs, faulsas perdetgas e zacher-gems» (Matt 15, 18). Jacobus, en sia brev, ha bia da dir davart ils puccaus dalla lieunga sco prighel per la cuminonza dils cartents:

⁵ «in primis vero ad propagandum notitiam salutarem et gloriam Dei...» (Bibliander, T., *De ratione communi omnium linguarum et litterarum commentarius*, Turitg, 1548, p. 2-3).

Tgi che fallescha buca cun in plaid, quel ei in um perfetg e capavels de tener en frein tut siu tgierp. Sche nus mettein in frein en bucca als cavals, per ch'els obedeschien a nus, sche savein nus direger tut lur tgierp. E pren mira, era las navs, sch'ellas ein aunc aschi grondas e vegnan catschadas da suffels furius, ellas vegnan dirigidas tras ina pintga paletta, nua ch'il maun dil tgamunader vul. Aschia ei era la lieunga in pign member, mo caschunescha grondas caussas. Mira tgei fiughet consumescha in grond uaul. Gie, la lieunga ei in fiug, sco in mund da malgisia semuossa ella en tut nossa membra; ella maculescha tut il tgierp e mett'en tschendra il cuors dalla veta ed ei senza envidada dagl uffiern. Pertgei mintga sort d'animals selvadis, d'utschals, reptils ed animals della mar selain domesticar ed ein gia vegni domesticai dalla schlatta humana. Mo la lieunga sa negin carstgaun domesticar, quei mal che ha bucca ruaus, plein tissi mortal. Cun quella benedin nus il Segner e Bab, e cun quella smaletin nus ils carstgauns ch'eiin scaffis suenter la semeglia de Deus. Dalla medema bucca vegnan benedicziun e smaleticziun; mo quei duess buc esser aschia, mes frars. Ni lai forsa ina fontauna cuorer dad in tgiern aua dultscha e petra? Ni sa forsa, mes frars, in figher purtar olivas ni ina vit figs? Ed aschia sa er ina fontauna d'aua ensalada buca dar aua dultscha. (Jacobus 3, 2-12)

La faviala drova disciplina. El temps miez ha la claustra rispundiu a quella sfida instituend la disciplina religiosa dil silenzi. Ei vegneva buca tschintschau ella claustra; ils paders tschintschavan in cun l'auter mo en certs muments, e buc auter ch'il necessari. Il tschintschar senza disciplina ei vegnius criticaus. Quell'opiniun ei lu sortida dalla claustra per influenzar las elites secularas, nobels e burgheis. Ensemen cun la finamira da purificar il lungatg, cunzun il latin, praticada dils humanists, ha quella critica dalla faviala generau la noziun d'ina purificaziun dil lungatg popular plidau, d'ina norma linguistica. Ins stueva discuorer bein e correctamein, e scriver bein e correctamein tenor reglas grammaticalias. Buca mo il latin, mo schizun il lungatg dil pievel ha finalmein survegniu ina grammatica.

El temps miez aveva ei strusch dau ina concepziun d'in lungatg «correct», era buc el cass dil latin. Lezza deriva dil humanissem, mo era dalla claustra cun sia «disciplina dalla lieunga». El 16avel ed el 17avel tschentaner constateschan ins ina secularisaziun generala da disciplinas anteriuramein religiusas: domini dalla lieunga, cun la critica dil paterlem ed il laud dil silenzi, praticas da leger sulet ed en silenzi, da meditar eav. En in text cul tetel *Lingua*⁶ scriva Erasmus dalla lieunga humana, q. v. d. dalla facultad dalla

⁶ Erasmus, D., *Lingua*, Basileae, Froben, 1526.

faviala, e da sia capacitat per il meglier e per il mender (la referenza alla brev da Jacobus ei evidenta). Tenor il pugn da vesta dil grond humanist, para ei ch'ils vezis dalla faviala survarghien sias vertids. El critichescha vivamein la tschintschusadad, las manzegnass ed avontut la calumnia, ch'ins pratichescha tipicamein ellas carplinas religiosas dalla Reformaziun e dalla Cunterreformaziun.

Las Baselgias ed ils lungatgs

Ils lungatgs dalla Bibla, dalla religiun cristiana ein il hebraic, il grec ed il latin. La baselgia occidentala ha introduciu il latin sco lungatg uffical, lungatg da scartira, schegie che quei lungatg ei buc in lungatg «sogn». L'elecziun dil latin ei stada plitost «strategica», il latin essend staus il lungatg digl imperi roman. Il latin ha manteniu sia posiziun suprema duront 1500 onns. Ils texts secrets eran per la plipart en latin. Per ils lungatgs populars deva ei ina piazza sil camp dalla litteratura, mo buca dalla scienza ni dalla filosofia, las qualas eran il revier claus dil latin.

El temps miez era il latin il lungatg da tutta savida, e particularmein dalla filosofia scolastica. Sco part da quella filosofia han ils perderts dil temps miez creau buca mo ina grammatica pratica, ina didactica dil latin, mobein era ina grammatica filosofica, ina «grammatica speculativa», ella quala els han empruau dad explicar la funcziun dil lungatg en tiarms filosofics⁷. Sulettamein il diever sistematic dil latin tier ils erudits ha possibilitau quei svilup d'ina linguistica filosofica. Ins ha buc applicau in'analisa filosofica al lungatg dil pievel; igl erudit medieval s'occupava mo cul latin.

Ins sa denton ch'ils lungatgs dil pievel vegnevan cultivai el temps miez per la poesia. Quei vul dir Dante cura ch'el scriva siu tractat *De vulgari eloquentia*⁸. El contesta buca la posiziun dil latin sco lungatg da tutta discussiun perdita (gie siu text ei secrets per latin!), mo el lauda la poesia els lungatgs neolatins: talian, franzos e provenzal. En siu mund exista in tip da diglossia, ni sco R. Balibar di, «colinguisme»⁹, tenor il qual il latin ei il lungatg perdet, cun reglas grammaticalas, ferton ch'il lungatg popular ei il lungatg ch'ins empren senza reglas e ch'ins tschontscha natiralmein. «Da

⁷ Per detagls san ins consultar Arens, Hans: *Sprachwissenschaft. Geschichte und Gang ihrer Entwicklung*: 2 toms: secunda ediziun, Frankfurt a/M, Athenäum Fischer Taschenbuchverlag, 1969, Bd. 1, 1. Teil, Kap. II.

⁸ Dante Alighieri, *De vulgari eloquentia*, introduzione, traduzione e note di Vittorio Coletti, Milano, Garzanti, 1991.

⁹ Balibar, Renée: *L'institution du français: Essai sur le colinguisme des Carolingiens à la République*, Paris, P.U.F., 1985.

quels dus lungatgs ei il lungatg popular il pli niebel» scriva Dante paradoxalmeins, «perquei che quei lungatg ei staus igl emprem lungatg usitau dalla carstgaunadad, e pervia da quei drovan ins el en tuts loghens, schebein ch'el ei dividius en differentas pronunziaziuns e plaid»¹⁰ (el para da patertgar mo vid l'Europa neolatina). El sincerescha en mintga cass: «Quei ei nossa vera emprema faviala»¹¹. Tenor Dante ei quei lungatg popular capavels da producir ina litteratura poetica. Studegiand la fuorma pusseivla d'in tal lungatg litterar, examinescha Dante tut ils gronds dialects talians ed ils auters lungatgs romans da sia epoca.

El temps dalla Renaschientscha ei il camp dils lungatgs considerai sco digns da studi s'extendius. Ins sa ch'ils humanists ein sefatschentai en emprema lingia cul latin e cul grec, lu denton, suenter in cert temps, era cul hebraic. Igl onn 1509 ha Reuchlin publicau l'emprema grammatica hebraica a Pforzheim¹², ed a Leuven ed a Paris studegiavan ins persunter il «tierz lungatg classic»¹³. Il humanist ei allura daventaus in «homo trilinguis». Humanists filosemitics sefatschentavan cul misteri dalla pronunzia dil hebraic: dall'interpretaziun dils puncts vocalics, dalla recitaziun dils texts. Quels cabalists cristians cartevan che, sch'els sappien capir ils misteris dil hebraic e punctar e pronunziar ils texts hebraics correctameins, allura capeschien els la harmonia celesta e tut ils secrets dils texts. La situaziun ambivalenta dil hebraic ei impurtanta en quei temps per la concepziun dil lungatg. D'ina vart ei quei il lungatg sogn dalla Bibla, da l'autra vart eis ei il lungatg prigulus digl Auter (numnadameins dils Gedius), cuntenend ni possibilitond tuttas sorts da perversiun dalla vera cardientscha. Da quei resultan el medem temps il filosemitissem (ligiaus al studi dalla Cabala) ed igl antisemitissem. Il hebraic ei in lungatg sogn ed el medem temps in lungatg smaletiu, perquei ch'el vegn plidaus e secrets d'in pievel oriundameins eligiu, ch'ei ussa, pervia da siu refus dalla cardientscha cristiana, ina minoritad suspectusa e discriminida.

Denton resta il latin il lungatg dall'educaziun en tut l'Europa. Las elites en tut las tiaras vivan in tip da relaziun intensiva cul latin¹⁴. Era Reformatur sco Luther e Calvin scrivon bugen per latin. Mo per ils Reformatur se-

¹⁰ «Harum quoque duarum nobilior est vulgaris; tum quia prima fuit humano generi usitata; tum quia totus orbis ipsa perfruitur, licet in diversas prolationes et vocabula sit divisa...» (*Op. cit.*, I, i, 4).

¹¹ «Hoc est nostra vera prima locutio» (*Op. cit.*, I, ii, 1).

¹² Reuchlin, Johannes, *De rudimentis hebraicis*, Pforzheim, 1509.

¹³ Kukenheim, Louis, *Contributions à l'histoire de la grammaire grecque, latine et hébraïque à l'époque de la Renaissance*, Louvain, 1951.

¹⁴ Per l'impurtonza dil latin san ins consultar Balibar, *op. cit.*, e Françoise Wacquet, *Le latin ou l'empire d'un signe, XVIe-XXe siècle*, Paris, Albin Michel, 1998.

tracta ei da dar il plaid da Diu al pievel en siu agen lungatg. Pervia da quei ei la baselgia cristiana – reformada e catolica – finalmein sefatschentada culs lungatgs populars. Gest en quei temps survegnan ils lungatgs populars peisa. Ins sto translatar la Bibla en els, e perschuer la glieud dils avantatgs dalla cardientscha nova respectivamein da quella veglia. La Bibla tudestga da Luther ei d'impurtonza capitala. Ei suondan autras translaziuns biblicas en auters lungatgs, las qualas institueschan in agen lungatg da scartira en plirs cass. Quellas vegnan stampadas, ensemen cullas numerosas scartiras devoziusas e polemicas dils Reformaturs e dils Cunterreformaturs.

Il 16avel ed il 17avel tschentaner ein in temps dad aur dil priedi, era dil cudisch religius stampau. La pli gronda part da quella activitad, ton da vart catolica sco da vart reformada, ha liug el lungatg dil pievel. Ella enrihescha ils lungatgs gronds sco il tudestg, il franzos, igl engles, che han gia ina atgna litteratura, mo ella fa bia dapli per ils lungatgs «pigns» sco il romontsch. La Reformaziun e la Cunterreformaziun han transformau il romontsch en in lungatg da scartira e da stampa. Deplorablamein han quels moviments buca creau in mobein dus lungatgs principals da scartira: sur-silvan e ladin. Plinavon han els schizun caschunau il svilup da pliras variantas confessiunalas dil medem lungatg da scartira.

La Tiaratudestga e la Svizra ein il center dalla nova cardientscha reformada, mo il tudestg ei buc aschi avanzaus sco lungatg da scartira ch'els auters lungatgs populars, talian e franzos. Martin Luther sto bunamein inventar ni reinventar in lungatg tudestg da scartira, cura ch'el translatescha la Bibla per tudestg. Luther sedat breigia da far diever dil ver lungatg plidau, buca d'ina versiun latinisada dil tudestg ch'il pievel cumin savessi buca capir. Luther scriva en plaids renomai en siu *Sendbrief vom Dolmetschen* (1530): «Denn man muss nicht die Buchstaben in der lateinischen Sprache fragen, wie man deutsch reden soll... sondern man muss die Mutter im Hause, die Kinder auf der Gasse, den einfachen Mann auf dem Markt danach fragen, und denselben auf das Maul sehen, wie sie reden, und danach übersetzen, so verstehen sie es denn, und merken, dass man deutsch mit ihnen redet.»¹⁵ Denton refusescha el l'affirmaziun, ch'el hagi translatau libramein il plaid da Diu: «Doch habe ich umgekehrt die Buchstaben nicht allzu frei fahren lassen, sondern mit grosser Sorgfalt samt meinen Gehilfen darauf geachtet. Wo es etwa auf eine Stelle ankommt, habe ichs nach den

¹⁵ M. Luther, *Ein Sendbrief vom Dolmetschen* [1530], in: *Luther Deutsch* hrsg. Von K. Aland, Ehrenfried Klotz Verlag, Stuttgart, und Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, Bd. 5, p. 85.

Buchstaben behalten, und bin nicht so frei davongegangen... Aber ich habe eher der deutschen Sprache Abbruch tun wollen, als von dem Wort weichen. Ah, es ist Dolmetschen ja nicht eines jeglichen Kunst...»¹⁶

Igl ei strusch ina exageraziun da dir che tut la habilitad da leger e la cultura litterara che nus enconuschein ozildi vegni dalla Bibla. Quei ei stau il cass igl emprem en tiara reformada. La Bibla ei daventada il center ed il focus dalla veta religiusa dalla glied cumina. Ins emprendeva surtut da leger per saver leger la Bibla. Quella Bibla fageva art e part dalla veta quotidiana dils carstgauns. Il bab legeva avon a ses affons la sera sper il tgamin, gest sco ils Gedijs legevan avon ella sinagoga dapi duamelli onns. Ils Gedijs (buc ils Grecs ni ils Romans) han creau la habilitad da leger per il pievel. La Refuorma ha mo affirmau danovamein la giudaicitaad dalla tradiiziun cristiana.

Nus vivin dapi tschentaners en ina cultura litterara. Mo nus vegnin ord ina cultura orala¹⁷. Suenter il 16avel tschentaner possedevan ins cudischs stampai, mo ins legeva ord els dad ault. Schizun la lectura era savens ina caussa sociala. Ins legeva la Bibla ed ins udeva la lectura en gruppas familiaras. Quella cultura biblica ha schaffiu ina litteratura ed ina cultura da leger per la glied, buc el latin mo en lur agen lungatg. Quei ei stau d'impurtonza capitala per il beinesser d'in lungatg sco il romontsch. Mo era sche la cultura biblica reformada ha profitau dalla tecnologia dalla stampa, ha ella prolungiu la veglia cultura orala populara. Quella cultura orala ha cuzzau tochen en nies temps, il temps dils mieds audiovisuals.

La disciplina dalla scartira

Per il humanist ei la perfecziun dil lungatg dad anflar tier ils Grecs ed ils Romans, la civilisaziun classica mai survargada dils moderns, ed el hebraic, il lungatg da Diu, il lungatg original ni silmeins buca lunsch naven dil lungatg original dils carstgauns.

Ei exista ina corrispundenza occulta denter «verbum» e «res», denter las enzennas verbalas e las caussas dil mund natiral allas qualas ellas serefereschian. Ina gada corrispundera la «lingua adamica», il lungatg primitiv dalla carstgaunadad, allas relaziuns natiralas el mund, mo pervia dalla multiplicaziun dils lungatgs suenter la catastrofa da Babel ei quella trasparenza originala bunamein svanida dil lungatg human. Unicamein il hebraic ha conservau entgins fastitgs.

¹⁶ *Op. cit.*, p. 89.

¹⁷ Ong, Walter, *Orality and Literacy*, Routledge, Londra/New York, 1982.

Il lungatg, cunzun il hebraic, instruescha il sabi ell'enconuschientscha dil mund, perquei che las distincziuns dils plaids constitueschan indicaziuns preziusas sur dallas distincziuns dallas caussas. Schegie ch'ils plidaders fan diever dils plaids e pronunzieschan ils bustabs senza far adatg dad els, constitueschan quels plaids e bustabs in scazi da savida sur dil mund, il qual ei zuppaus sco ils metals prezius ella tiara; il sabi cava ora els.

La scienza dil lungatg dalla Renaschientscha studegia la natira e la cumbinaziun dils bustabs, tenor igl exempel dils Antics. Quei exempel dils Antics sesanfla en emprema lingia egl alfabet, ellas scartiras latina, greca e hebraica. Unicamente il sabi che ha studegiu la tradiziun antica sa entelgir il secret dils bustabs: la corrispundenza denter «figura» e «potestas», denter la fuorma da mintga bustab e l'articulaziun ch'ella representa, ina corrispundenza zuppada ni mascrada, sco quella ch'exista dapi l'entschatta dils temps denter «verbum» e «res».

Biars auturs dil 16avel tschentaner serefereschon alla ductrina cabalistica, cura ch'els tractan il lungatg e la scartira¹⁸: Leger igl alfabet ed enconuscher il mund seigi la fin finala il medem, perquei che l'entira Scaffiziun seigi stada procurada entras ils 22 bustabs digl alfabet hebraic. Ina savida piarsa, ch'il sabi emprova denton da reconstituir per sia scienza etimologica dil lungatg. Claude Duret precisesch: «Ils Cabalists insistan che tgi che sa pronunziar il lungatg hebraic e conservar las quantitads ed accents sco ins stuess, representi pervia da quei l'entira harmonia celesta»¹⁹. La retschercha dalla savida entras il lungatg basescha allura sin ina cuntradicziun religiosa: quella dil text sogn gia vegliander, e d'ina nova generaziun che interpretan sia lectura. Da tschentaner a tschentaner resta la Bibla nunmi-deivla; mo ella daventa veglia, perquei ch'ella sedistanziescha da nus empau dapli cun mintga generaziun che miera. Allura semultiplicheschan ils commentaris per emplenir las largias ed explicar las difficultads denter la Bibla e ses lecturs. Il commentari ha per finamira da reconstituir il Text ella plenezia originala da sia muntada, sperond la fin finala da saver turnar al lungatg primitiv, tal sco ils emprems lecturs han capiu el. La finamira dalla lectura ei da render novs il text, da far viver e comunicar el autenticamein. Lezza lectura serevelescha sco in deciframent, ina divinaziun, per «far tschintschar» il text. Ei setracta d'in text, igl emprem met, che seprenta als egl dil lectur, ina matrisa constituida dils consonants hebraics, ina matrisa che drova ina «vocalisaziun» per passar ella faviala viventa e lu

¹⁸ Sco Cl.-G. Dubois ha nudau en *Mythe et langage au XVIe siècle*, Genève, Droz, 1970.

¹⁹ «Les Cabalistes maintiennent que qui sçait deuement prononcer le langage hebrieu et garder leur quantites et accents comme il faut, represente par la toute l'harmonie celeste.» (Cl. Duret, *Thresor de l'histoire des langues de cest univers*, Cologne, 1613).

ella capientscha. L'enconuschientscha dils «bustabs, puncts ed accents hebraics, che constitueschan ils plaids hebraics»²⁰ lubescha da bustabar il text scret e daventa allura la clav da tutta savida, da tutta pussonza. Ils bustabs che representan il lungatg ein enzennas da savida e da pussonza per quels che san leger els.

Il flad human inspirescha la veta els bustabs morts dil text, fa tschintschar els, vivifichescha els, resuscitescha els. Il hebraic, lungatg dalla Viarva divina, ei particularmein susceptibels d'ina tala interpretaziun, igl aleph-bet essend in sistem sillabic cumponiu da bustabs consonantics; il lectur procura il sun dils vocals entras in sistem da puncts che accumpognan ils bustabs sco in tip da sub-text ni commentari interlinear.

Per la tradiziun ei il leger in leger dad ault, sco nus havein menziunau. Aschia savein nus capir il svilup dalla tradiziun biblica dalla lectura dalla sontga scartira tier ils Gedijs e lu tier ils Cristians. Leger in manuscret era buca lev, ei setractava d'ina dira lavur da decodificar. El hebraic ei quella lavur pli exigenta ch'el grec ed el latin. En ina scartira hebraica vegnan buc ils vocals, mobein ils consonants secrets. Mintga lectur sto capir dil context, tgei vocals che cunvegnan a mintga plaid. Els pli biars cudischs vegn il vocalissem cunvegnet indicaus cun aschinumnai puncts sur ni sut ils consonants, mo cunzun ella sontga Scartira sesanflan adina puspei cass da dubi, tier quels san ins buc, co ins sto metter ils puncts, e pervia da quei ei la moda da cantar ni da recitar ils texts dad ault restada in art impurtont per ils enconuschiders dalla scartira.

Sch'ei dat in'entira problematica ella tradiziun hebraica da scartira, co ins stuess pronunziar il text, ei il num da Diu igl exempel grond dil nunpronunziabel. Quei num consista en quater consonants: jod – he – waw – he. La pronunzia correcta dil num era denton in secret religios. El diever dil mintgadi remplazzavan ins la vocalisaziun correcta culla vocalisaziun per Adonai (Segner), in auter num, e scheva «Adonai». La pronunzia correcta era presumablamein enzatgei sco «Jahweh» ni «Jehova», mo ei dat aunc adina dubis (ed arguments per ed encunter). Il scamond da pronunziar il num da Diu vegneva explicaus dil giudaisssem en relaziun cul scamond da far ina representaziun dil Nunveseivel: «Ti deis far a ti negins vuts e negins maletgs ni da quei ch'ei en tschiel sisura, ni da quei ch'ei giu cheu sin tiara, ni da quei ch'ei ellas auas sut tiara» (Ex. 20, 4). La presenza veseivla dils consonants indicava il mund dils fenomens, l'absenza dils vocals per-encunter in mund nunveseivel²¹.

²⁰ «lettres, poincts et accents hebrieux, constituaens les dictions hebraiques».

²¹ Maurice Olender, *Les langues du paradis*, Paris, Seuil, 1989.

Da quei capin nus ch'igl art da recitar ni da cantar la Bibla ei daventaus ina savida esoterica, surtut el context dalla Cabala. Il erudit cabalistic tscherca las muntadas e verdads zuppadas dalla Scaffizium, las qualas dierman el text biblic, e las pussonzas secretas, che san vegnir liberadas atras ina lecziun correcta dil text.

Ella tradiziun biblica ei il leger buca mo in leger dad ault da quei ch'ei dat gia avon maun, dil scret, mobein plitost ina vocalisaziun, in'execuziun, in'interpretaziun. Ils consonants dalla scartira ein sco ossa morta, in skelet senza veta. Mo il flad dil carstgaun sa inspirar veta, spért en els, per far ordad els puspei in esser vivent. Cunzun per la Cabala ein ils consonants il tgerp dil lungatg, ils puncts vocals l'olma. Quei pugn da vesta va segiramein anavos tier Ezechiel e sia visiun el desiart (mira sura). Il leger dad ault ei pervia da quei ina revivificaziun dall'ossa morta dils consonants cul flad dils vocals.

L'enconuschientscha dil lungatg ei ina savida esoterica, denton sa il sabi applicar quella all'imposiziun da normas, buca mo al plaid, mobein alla scartira dil lungatg popular. Associada cullas normas dil lungatg plidau dils eloquents, serevela l'ambiziun da rugalar il lungatg scret en ina tala moda e maniera ch'el corrispundi als vers suns dalla faviala ch'el duess representar.

Il talian, il franzos e schizun igl engles scret sesanflan en ina situaziun empau pli favoreivla ch'il tudestg da Luther. Era en quels cass sedat ins denton gronda breigia per in lungatg da standard correct. Trissino ell'Italia, Meigret ella Frontscha e Hart ell'Engheltiara emprovan da reformar l'ortografia dil lungatg popular. Trissino vul schizun aschuntar novs bustabs ed accents al talian; ils auters vulan mo scriver franzos respectivamein engles en ina moda e maniera pli consequenta, e supprimer bustabs nunnecessaris, che vegnevan secrets mo pervia dall'etimologia. Denton sesviluppescha en mintga tiara ina gronda carplina linguistica pervia da quellas emprovas da refuorma.

Sch'ei dat tontas carplinas el cass dils gronds lungatgs populars, san ins s'imaginar, ch'igl emprem pass tier lungatgs «pigns» ch'ins haveva aunc buc scret respectiv stampau seigi staus heiclis. Ils Reformaturs e Cunterreformaturs ein pertscharts dalla sfida che l'ortografia dils lungatgs populars representa, cura ch'els entscheivan a scriver ed a stampar ils lungatgs «pigns» sco il romontsch.

Il studi humanistic dils lungatgs perfects dil vargau procura per ina tenuta critica viers ils lungatgs populars. Schizun ils gronds lungatgs naziunals sco il franzos vegnan meinsvart criticaì sco «barbars» en cumparegliaziun cul latin e cul grec. Erasmus descriva el sco «in lungatg barbar ed anormal («lingua barbara et abnormi») che che vegn secrets auter che quei ch'el vegn

pronunziaus, e che posseda tuns stridents ch'ei peculiars ad el ed accents che han bunamein nuot d'human»²².

Davart il fenomen dils dialects e lungatgs locals neolatins dat ei dus pugs da vesta opposts. Ins sa stigmatisar els sco variantas ruhas dils gronds lungatgs romans sco il franzos ni il talian. Ni ins sa ludar els, sincerond ch'il pievel rural en ses dialects discuori in lungatg pli pur, pli maneivel al latin ch'ils gronds lungatgs naziunals.

Ils idioms regiunals en Frontscha ed en autras tiaras han atgnamein in status fetg equivoc els meinis dil 16avel tschentaner²³. Tenor Sylvius, per exempel, en siu tractat²⁴ sur dil lexicon e dalla pronunziasiun franzosa «ba-saus sils auturs latins, grecs e hebraics» che datescha da 1531, constitue-schan ils idioms regiunals il ver franzos, perquei ch'els han conservau meglier ch'il lungatg dils signurs da Paris la fuorma dils plaids latins. Sylvius, burgheis d'Amiens, preferescha la fuorma picarda *mi* a *moi*, car-tend, sco Erasmus sez, ch'ils Picards hagien conservau pli fideivlamein la pronunziasiun latina. Discuorer bein munta la fin finala discuorer sco ils Antics, «perfecte cum latinis».

Charles de Bouelles ni Bovelles²⁵, in contemporan da Sylvius, ha in meini pli rigurus dils idioms populars. El constatescha «che las levzas dil pievel ignorant vegnien buca corrigidas.²⁶» Auturs sco Erasmus ed Aegidius Tschudi han il medem pregiudezi encunter il lungatg dil pievel cumin ellas regiuns. Erasmus di: «Nus havein cheu da far nuot cul pievel cumin; mintga savida da plidar vegn dils perderts».²⁷ En in auter passadi di el: «Ti sas che nuot ei stabil tier il pievel, nuot cuzzeivel.»²⁸ Ed ins sa ch'il humanist glarunes Aegidius Tschudy carteva ch'ins sappi mai scriber il lungatg romontsch, in'opiniun ch'el ha argumentau en siu capetel *Ursach warumb*

²² *Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis*, texte et traduction française de J.-C. Margolin, Genève, Droz, 1966, p. 416.

²³ Sco F. Brunot ha remarcau en sia *Histoire de la langue française*, nouvelle édition, Paris, A. Colin, 1966.

²⁴ Jacques Dubois d'Amiens, detg Sylvius Ambianus, *In linguam gallicam isagoge, una cum eiusdem Grammatica latino-gallica, ex hebraeis, graecis et latinis authoribus*, Paris, 1531.

²⁵ Charles de Bouelles, ni Bovelles, *Sur les langues vulgaires et la variété de la langue française / Liber de differentia vulgarium linguarum et Gallici sermonis varietate* (1533), texte en facsimile et traduction par C. Dumont-Demaizière, Paris, Klincksieck, 1973.

²⁶ «Incastigabilia esse imperitae plebis labia».

²⁷ «Nunc vero nihil rei nobis est cum populo; a doctis petitur omnis loquendi ratio.» (Desiderius Erasmus, *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione*, Basileae, 1528, p. 99.).

²⁸ «Et scis quam nihil apud populum stabile, nihil diuturnum» (Erasmus, *op. cit.*, p. 92).

*man Churwelsch nit schryben kann*²⁹. «Die Rhetisch spraach ist nit gericht das man die schryben könne...» sinceresch el. «Es ist ouch nit wunder das die sitten und spraach by jenen ergrobet dann als sie anfangs lange zyt allein die rühesten wildinen besessen, hat mengklich ruhe handarbeit thun müssen dann sy sunst nit jro nahrung gehaben acht ouch Schuolen und leermeister schrybens und lesens under den nachkommen nit gewesen, noch dero gepflegten sonders allein rüthowen, mistgabeln und segentzen gebrucht.» El carteva insumma ch'il pievel muntagnard dallas regiuns grischunas seigi memia ruhs e nuncultivaus per haver in lungatg ch'ins savesi scriver. E cunzun el context historic dalla Renaschientscha ei in lungatg nunscret buc in lungatg da valeta entira. Igl ei il cletg dil romontsch ch'ils Reformaturs han embratschau la sfida da scriver in lungatg secrets pauc avon.

La retscherca dils origins e dalla perfecziun piarsa

Igl interess per tuts tips da lungatgs, il plurilinguisssem, ei buc ina preoccupaziun dalla linguistica romana, mobein plitost dalla linguistica dil mund germanic, cunzun dalla Germania e dalla Svizra tudestga³⁰. Il turitges Gesner ed auters han entschiet cun collecziuns dils lungatgs dil mund, tipicamein cul text dil «Babnos». In auter turitges, Bibliander, ha scret ina grammatica per tut ils lungatgs. La finamira da Bibliander ei da «scriver ina metoda ed in sistem, entras ils quals buca mo tals lungatgs litterars che ein stai cultivai d'excellents spërts, mobein era ils lungatgs ruhs e barbars da tut las naziuns sappien vegnir capi totalmein, e schizun esser adattai da vegnir explicai, ed empri pli tgunsch, ed adattai il meglier a mintga diever scret ni plidau».³¹

Ins sa ch'igl erudit baroc dil 16avel e dil 17avel tschentaner era savens in «polyhistor»: el haveva ina enconuschientscha enciclopedica da biaras domenas dalla savida humana, inclus ils lungatgs. Pervia da quei anflein nus quels projects tipicamein barocs, cudischs els quals igl autur citescha exempels da tuttas sorts lungatgs dil mund, cumpareglia els ensemen, ed emprova dad anflar igl origin dils lungatgs, savens el hebraic dil Veder Testament, ni (el 17avel tschentaner) dad inventar in niev lungatg universal

²⁹ Aegidius Tschudy, *Grundtliche und wahrhaffte beschreibung der uralten Alpischen Rhetie* [1538], Basilea, 1560.

³⁰ Sco Mirko Tavoni ha nudau en *VIII. La linguistica rinascimentale*, in Lepschy, Giulio (a cura di): *Storia della linguistica*, 2 volumi, Bologna, Il Mulino, 1990.

³¹ «scribere methodum et rationem, qua non modo literatae illae et a praeclaris ingeniis excultae linguae, verumetiam rudes et barbarae linguae omnium nationum comprehendere possint totae et apto quidem ordine, nec non rectius explicari, et percipi facilius, et accommodari melius ad omnem usum scribendi et dicendi...» (Bibliander, *op. cit.*, p. 1).

per survir als basegns dil discuors scientific e filosofic. Il gesuit tudestg Athanasius Kircher ed igl uestg engles Wilkins han sviluppau projects per in lungatg da communicaziun universal, scadin tenor sias atgnas ideas, ed igl uestg reformau tschec Comenius, fugius ell'Engheltiara dalla persecuziun austriaca, ei staus igl emprem che ha produciu cudischs d'instrucziun da scola per emprendre ils differentes lungatgs europeics³².

Pervia dalla miracla da Tschuncheismas s'interessescha il Reformatur, il Cunterreformatur ed il missiunari per ils lungatgs dalla carstgaunadad. Ins ha buca mo scuvertg ils lungatgs populars dall'Europa, mobein era lungatgs pli exotics, sco il chines ed auters lungatgs asiatics, suenter ils viadis da scuvertga. Ordeifer l'Europa interpren ins la grondiusa emprova dalla missiun. La cristianadad europea, che ei sedividida irremediablamein alla Reformaziun, emprova da medegar sias plagas exportond la cardientscha als auters continents. Aschia emprendan ins dad enconuscher ils lungatgs indians dallas Americas. Ils Gesuits avontut studegian quels sco element dallas missiuns. Ins tscherca en quels lungatgs «selvadis» igl origin dil lungatg. Ins cumpareglia els culs lungatgs dell'Europa; ins anfla schizun relaziuns (dil tuttafatg imaginarias) per exempel cul celtic. Quella noziun d'in universalissem dils lungatgs dil mund cuntinuescha tochen tier la Revoluziun franzosa.

El 18avel tschentaner sefatschentan ins surtut cugl origin dils lungatgs e dil lungatg. Ins crei buca pli semplamein al mitus dil hebraic. Ins tscherca igl origin dil lungatg ella gestic dils suord-mets, els lungatgs «primitivs» dils «selvadis» americans, ell'onomatopea, e schizun ella musica³³. Plinavon sedamondan ins: Ei il lungatg in dun da Diu («Dei donum»), ni ha il carstgaun inventau e sviluppau el? Quei ei stau il tema d'ina controversa renomada all'Academia da Berlin. Il plevon luteran Süssmilch ha sincerau che la faviala «hagi buca saviu vegnir inventada dil carstgaun, mo hagi stuiu vegnir dada dil Scaffider». Herder, era el in plevon luteran, ha rispundiu ch'il carstgaun essend carstgaun mo per la faviala, hagi sviluppau

³² Kircher, *Polygraphia nova et universalis ex combinatoria arte detecta*, Ruma, Varesius, 1663; Wilkins, J., *Essay towards a real character, and a philosophical language*, Londra, Royal Society, 1668; Comenius, J. A., *John Amos Comenius on Education*, with an introduction by Jean Piaget, New York, Teachers' College Press, 1967. Per ina discussiun da quellas contribuziuns veser Eco, Umberto: *La ricerca della lingua perfetta*, Roma-Bari, Laterza, 1993.

³³ Vesper Ch. de Brosses, *Traité de la formation mécanique de la parole*, Dijon, 1765; J.-J. Rousseau, *Essai sur l'origine des langues*, texte établi et présenté par J. Starobinski, Paris, Gallimard, 1990.

la faviala spontanamein³⁴. En quei connex discuora Herder d'ina «Ursprache», d'in lungatg original dalla carstgaunadad, ch'ei buc il hebraic. Lu el 19avel tschentaner, cura che la controversa davart igl origin dil lungatg vegn ad esser emblidada, indichescha quei tiern «Ursprache» il lungatg original indogerman.

Umens da Baselgia sco linguists

La Baselgia catolica ha lubiu translaziuns dalla Bibla els lungatgs dil pievel durant la Cunterreformatiun, mo tenor la decisiun dil Concil da Trient (1546) ha la Vulgata conservau autoritad, era per la liturgia. E sco la baselgia haveva empruau el temps miez da far capir la lectura biblica atras il drama liturgic, ei era il drama religius dalla Refuorma e dil Baroc staus ina moda e maniera da far capir il pievel la historia dil spindrament, ton per catolics sco per reformai, era per quels romontschs³⁵.

Ellas tiaras protestantas era il lungatg dil pievel essenzials perquei che lez era il lungatg dalla liturgia e dil plaid da Diu ch'ins legeva dad ault en baselgia mintga dumengia. El domini catolic era ei auter. Il latin ei vegnius conservaus sco lungatg liturgic, e la lectura dallas lezziuns biblicas el lungatg popular ni la translaziun dallas oraziuns dalla messa eran buca lubidas. Il lungatg dil pievel era mo per la predicaziun, e la predicaziun ei stada fetg impurtonta sco caschun dad explicar la liturgia ed il plaid da Diu als laics. Ils cardinals Carlo e Federico Borromeo e biars auters sefatschentavan cull'«eloquenza ecclesiastica» en quei temps, ed ins capescha, considerond il diember da cudischs davart quei tema ch'ei vegni publicai ell'Italia per exempel el 16avel tschentaner, che lezza era fetg impurtonta. Quei moviment continuescha el 17avel tschentaner: En Frontscha ha ei dau gronds predicaturs sco Bossuet sut il domini da Ludivic XIV. Ins sto capir ch'ins predicava da tuttas caschuns; la predicaziun haveva ina rolla pli impurtonta ella veta religiosa che quei ch'ella ha ozildi. Ins predicava buca mo durant la messa da dumengia, mobein durant fiastas grondas digl onn ecclesiastic, la Cureisma per exempel; savens discurreva in predicatur habel dalla scantschala durant in pér uras e la baselgia era plena toccadem dad auditurs³⁶.

³⁴ Olender, Maurice, *op. cit.*

³⁵ Per ils giugs biblics per romontsch, consultar A. Collenberg, *Istorgia Grischuna*, Cuera, Edida dalla Lia Rumantscha e da la Societad per la perscrutaziun dalla cultura grischuna, Chasa editura Bündner Monatsblatt, 2003, p. 171.

³⁶ Jacques Truchet, Préface à Bossuet, J.-B., *Sermon sur la Mort et autres sermons*, Paris, Garnier Flammarion, 1970.

Nus havein evocau las missiuns ed il studi dils lungatgs «exotics». Cheu ei particularmein la Cumpagnia da Jesus sedistinguida. Denton concerneva l'activitad missiunara buca mo il Niev Mund e las tiaras novamein scuvregas, mokein era las populaziuns ruralas ell'Europa. Il 17avel tschentaner ei staus il temps da quellas missiuns ruralas dapertut ell'Europa. Quei fenomen ei sesviluppaus per la plipart da vart catolica. Suenten il Concil da Trient ei la Baselgia catolica ida ell'offensiva, empruond da recatolisar regiuns piarsas alla Reformaziun. L'ambiziun era denton pli gronda. Ei setractava era da missiunar ellas campagnas, ellas regiuns perifericas, nua che las populaziuns eran cristianisadas mo superficialmein. El medem temps empruavan las Baselgias reformadas ellas differentas tiaras da consolidar lur controlla sur las populaziuns gudignadas per la cardientscha nova. Dallas duas varts, catolica e reformada, setractava ei ussa per ils plevons da survegilar pli stretgamein la veta publica e privata da lur parochians.

Missiunaris ein i ora predicond els vitgs ed en campagna, ella Bretagna per exempel. Il pli enconuscent da quels prers era il pader Julien Maunoir. El era Gesuit, ed instrueva en in collegi dalla Cumpagnia, mo el voleva esser missiunari ella campagna dalla Bretagna. El era sez Breton, mo Breton dalla Bretagna aulta, nua ch'ins plidava franzos (ni silmeins in dialect roman parent cul franzos); pervia da quei haveva el buc il breton sco lungatg mumma. Maunoir ei sefatschentaus intensivamein cul lungatg breton, e cura ch'el ha giu empriu el bein, eis el ius ora a predicar. El ha giu success cun sia activitad, ed el ha passentau curonta onns sco missiunari e predicatur ambulont. El ha capiu che l'enconuschientscha dil lungatg breton era essenziala pils spirituals sch'els duevan «converter» la glieud. Pervia da quei ha el scret biaras caussas per breton: cudischs devots, en emprema lingia, mo buca mo quei. El ha era scret e publicau cudischs da studi dil lungatg. El carteva ch'ei fetschi basegns da talas publicaziuns per possibilitar als spirituals franzos buc oriunds dalla «Bretagne bretonnante» (q. v. d. dalla Bretagna da lungatg breton) dad emprender e da far diever dil lungatg per predicar al pievel breton. El ha publicau «treis clavs dil lungatg», numnadamein in dicziunari, ina grammatica ed ina sintaxa³⁷. Las diocesis bretonas han contribuì daners per stampar quellas ovras. Quei ein stai ils emprems cudischs ch'ins ha publicau per breton e davart il breton. Ella historia dalla Bretagna raquentan ins era davart in um cul num Guillaume

³⁷ Maunoir, J., *Kenteliou Cristen eus ar C'holach-Sakr, ou Sacré Collège de Jésus, divisé en cinq classes, où l'on enseigne en langue armorique les leçons chrestiennes, avec les trois clefs pour y entrer: un dictionnaire, une Grammaire et Syntaxe en même langue*, Quimper, 1659.

Yvonic, il qual stampava himnis e predicaziuns en lungatg breton e che era sin viadi suandond il pader Maunoir, e che vendeva ses cudischets e fegls als mellis carstgauns che tedlavan il prer sogn³⁸. Ei deva atgnamein «bards», ils quals cumponevan poesias e canzuns devotas, e che schevan stampar quellas e vendevan ellas duront ils *pardons*, fiastas religiosas tradiziunalas dil pievel cun grondas processions. Igl ei evident che quellas missiuns han dau ina nova veta al breton, schegie che mo cudischs e cudischets religios vegnevan publicai en quei lungatg – il pievel breton ha buca viu sia atgna litteratura orala tradiziunala publicada. Sco in proverbii di ella Bretagna, «Ar brezonek hag ar feiz / A zo breur ha c'hoar en Breiz» (Il breton e la cardientscha ein sco frar e sora ella Bretagna).

In auter exempel pli damaneivel dalla missiun rurala ei la lavur dils Caputschins talians en Surselva en Sutselva ed el Surmir³⁹. Quels paders ein vegni oriundamein per recatolisar pleivs reformadas, mo cun quei han els giu pauc success permanent. Els ein stai bia dapli effectivs sco plevons missiunaris tier las populaziuns catolicas sursilvanas e sutsilvanas. Lur devoziun e lur moda da veta fetg semplha ha impressiunau ils parochians. Essend per la plipart Talians han quels paders stuiu emprender romontsch. Quei ha buca mo dau caschun da cudischs devots per l'educaziun religiosa dil pievel, mobein era da publicaziuns linguisticas, per exempel ils *Fundamenti principali della lingua retica* (1729)⁴⁰.

Ils lungatgs gronds – il franzos en emprema lingia, mo era igl engles, il tudestg ed il talian – sviluppavan denton ina litteratura e pervia da quei grond prestisch. Ins ha viu el triumf da quels lungatgs ed en lur extensiun a novs territoris in segn da modernisaziun. Ins ha era saviu considerar la digren dil particularissem linguistic e la mort da lungatgs minoritars sco in segn da modernisaziun.

Tala era l'opiniun digl Abbé Grégoire. Quei era in plevon franzos ch'ei staus deputaus als Stadis generals igl onn 1789 e che ha priu art e part dalla Revoluziun. El era enconuschents sco perdert en damondas da minoritads (el ha favorisau l'emancipaziun dils Gedijs en Frontscha e lu dils sclavs ners el Niev Mund) e da lungatgs. Ils legislaturs revoluziunaris havevan identificau in problem da lungatg: Milliuns da lur conburgheis ellas provinzias discurrevan buc il franzos mobein in idiom (patois) ni in lungatg regional (sco il breton, il tudestg ni il talian). Ins ha dumandau Gré-

³⁸ *Histoire littéraire et culturelle de la Bretagne* sous la direction de Jean Balcou et Yves Le Gallo, Paris, Champion; Genève, Slatkine, 1987.

³⁹ Collenberg, A., *op.cit.*

⁴⁰ da Flaminio da Sale, 1729.

goire d'examinar quei problem. El ha tarmess in questiunari a corrispundents (plevons ni scolasts) en tut las provinziass dumandond informaziuns davart igl idiom local ed il diever eventual dil franzos. Sebasond sils resultats da siu studi ha Grégoire recumandau alla Convenziun da sliigar il problem destruend ils idioms («anéantir les patois») e remplazzond els cul franzos, entras l'educaziun. Bunamein el medem temps ha Sir Richard Sinclair fatg in studi semeglient ella Scozia, *Statistical Account of Scotland* (1791–1799), tier il qual corrispundents ellas regiuns, tipicamein plevons dalla Baselia da Scozia, han condemnau ils idioms locals e sperau che quels vegnien remplazzai cugl engles da standard.

Quellas iniziativas statalas da modernisaziun e da suppressiun dils idioms locals, favorisadas per ils plevons da campagna en Frontscha ed ella Scozia, han stuiu spitgar tochen la secunda mesadad dil 19avel tschentaner per vegnir realisadas, perquei ch'ellas dependevan d'in sistem statal d'educaziun naziunala, che esisteva secapescha aunc buc alla fin dil 18avel tschentaner. Da l'autra vart dat ei moviments ellas baselgias localas favorisond la conservaziun dils lungatgs ed idioms minoritars. Aschia anflan ins plevons da campagna sco Pader Placi a Spescha da Mustér e siu amitg Ser Mattli Conrad d'Andeer, che s'engaschan per il «retoromontsch», lur lungatg regional che entscheiva a vegnir periclitau dil tudestg. El 19avel tschentaner anflan ins en pliras parts dall'Europa savens ils plevons rurals sco cultivaders e pertgiraders dil lungatg ni digl idiom dil pievel, e sco fautors d'in tip da naziunalissem linguistic. Persuenter eis ei buca stau la baselia che ha determinau l'evoluziun dalla linguistica, mo plitost il stadi naziunal cun sia politica da lungatg uffizial ni da lungatgs uffizials, e ses organs d'educaziun. Denton ha il plevon da campagna savens luvrau vinavon per siu lungatg local, contribuend alla litteratura, sco tons plevons romontschs tochen en nies temps, catolics e reformai: Maurus Carnot, Gion Cadieli, Flurin Camathias, Gion Battista Sialm, Carli Fry, Duri Gaudenz, Martin Fontana ed Ursicin G. G. Derungs, denter auters.

La dimensiun transcendentala dil lungatg

Turnond alla consideraziun dils raquens biblics san ins constatar che la sontga Scartira presta atgnamein buc in mitus digl origin dil lungatg – in stadi avon e senza il lungatg para dad esser nunpatertgabels⁴¹ – mo ch'il tema dil lungatg e dalla faviala fa art e part dalla Scaffiziun e dalla Curdada. Il lungatg ei enzaco preexistents alla Scaffiziun; la diversitad dils

⁴¹ Sco Arens *op. cit.*, T. I, p. 3 et sq. observa.

lungatgs ei perencunter il castitg dalla luschezia dils carstgauns. Quella mitologia biblica ha dau sia tempra al temps dalla Renaschientscha e dalla Reformaziun. Per il grond cletg dils lungatgs «pigns» sco il romontsch han Reformaturs e Cunterreformaturs medegau il puccau da Babel cun la miracla da Tschuncheismas: Els han multiplicau lur translaziuns dalla Bibla e lur cudischs da devoziun e da polemica en tut ils lungatgs. El 17avel tschentaner ha la noziun dalla «Curdada» linguistica procurau per in moviment da migliuraziun dil lungatg, la retschercha da lungatgs filosofics artificiali, e lu el 18avel tschentaner, per ina tentativa dad anflar igl origin dils lungatgs, quella gada in origin natiral, senza in'intervenziun divina. Finalmein ei quella retschercha digl origin dil lungatg daventada el 19avel tschentaner ina linguistica cumparativa culla finamira da reconstruir il lungatg original indogerman. Da tschentaner tier tschentaner vegnan las noziuns oriundamein religiosas elavuradas ed adattadas per daventar concepziuns nunreligiusas, nuntranscendentalas dil lungatg. Nossas noziuns linguisticas modernas ein effectivamein buca pli religiosas, mo tenor la historia dallas ideas san ins identificar lur descendenza religiosa e biblica.

Plinavon ha la Bibla sezza sco cudisch giu ina gronda influenza silla percepciun dil lungatg. El temps della Renaschientscha e dil Baroc era il text d'impurtonza capitala, setracti ei lu dalla Bibla, plaid da Diu, ni dils texts classics, latins e grecs, tgerai dils humanists. Il mund sez pareva in text, la scienza sco filologia: ils perderts empruavan da leger il «grond cudisch dalla natira» («liber naturae») el qual Dieus hagi scret ils secrets dalla Scaffiziun. Quella metafra ei vegnida dalla Bibla sezza, la motivaziun ei vegnida dalla lavur textuala dils humanists, ed igl aspect esoteric ni hermetic ei vegnius dalla Cabala, la tradiziun mistica gediua culla quala ils perderts cristians havevan contact.

La fascinaziun cul lungatg sco enzatgei transcendental, oriundamein da character religios, viva vinavon en nies mund modern. In exempel d'ina mitologia contemporana ei dad anflar el discuors dalla biologia moleculara, nua ch'ei setracta dil «cod genetic», sco in cudisch dalla veta scretta dil maun da Diu sez – in cudisch dil qual il carstgaun sefida ussa da modificar il text. Els rapports publics dalla biologia moleculara, avontut ils davos onns a risguard dil Project dil Genom Human, discuoran ins cuntinuadamein dil «lungatg dalla veta», digl «alfabet cul qual Dieus ha scret il cudisch dalla veta» eav. Ins studegi il «text dil genom», che consisti da bustabs, plaids, e construcziuns formadas tenor in «cod genetic». Quella retorica biblica e textuala presta in'atmosfera quasi religiosa alla genomica. Quei ei ualti remarcabel, pertgei la scienza moderna invochescha raramain il Scaffider.

Ella historia dil discuors religios e scientific ein las noziuns «Cudisch dil Mund», «Alfabet dalla Scaffiziun» ed autras metafras che representan il mund sco text bein enragischadas, sco nus havein viu. Ins capescha, per

consequenza, che la noziun d'in text ni d'in lungatg dalla veta survegni ina certa pussonza dalla liunga tradiziun dalla scienza egl occident. Mo il concept modern dil lungatg ni dil cod dalla veta ella biologia moleculara vegn d'ina fontauna dil tuttafatg autra e pli recenta: la teoria dall'informaziun. Ins ha baghegiu la teoria dall'informaziun ils onns suenter la secunda uia-mundiala per explicar la transmissiun d'informaziun per ils telefons, per il radio e per ils automats, e pli tard l'elavuraziun da datas per ils computers. Ins ha quita ch'ins sappi explicar fenomens en biaras domenas sco communicaziun d'informaziun.

Ils biologists moleculars ein stai influenzai da quella teoria⁴². Els han determinau ch'igl ADN (acid desoxiribonucleic) cuntegni in'informaziun chemica che vegni «translatada» entras igl ARN (acid ribonucleic) per construir las proteinas e lu las cellas dils organissem. Quater basas (designadas dils bustabs A,C,T,G) vegnan cumbinadas en «plaids» per determinar ils vegn acids aminus che scaffeschan las proteinas. Quei constituescha igl aschignum cod genetic. Ed ins ha secapescha observau ch'ils «plaids» indicond ils acids aminus ein adina da quater bustabs, in tetragram, allura, sco il num hebraic da Diu...

Denton constatein nus ina gronda differenza denter quella concepziun dil lungatg sco informaziun e la concepziun tradiziunala dil Cudisch dil Mund. El discuors tradiziunal biblic-filosofic eis ei scumandau da modificar il Cudisch. La Bibla insista silla permanenza dalla Scartira: «Onz vegnan tschiel e tiara a vargar vi, avon che mo in sulet punct dil Tschentament vegn a curdar» (Luc. 16, 17). Ins sto buca modificar ils plaids dil Tutpussent: «Tgi che metta enzatgei vitier quels, a quel vegn Deus a metter vitier las plagas ch'ei screttas en quest cudisch. E tgi che pren naven enzatgei dils plaids della profezia de quest cudisch, da quel vegn Deus a prender naven sia part dil pumer da veta...» (Rev. 22, 18). Tut quei ha scaffiu en nossa cultura occidentala ina percepziun dil text scret sco enzatgei permanent e nunmideivel.

Il computer ha denton mussau a nus ch'ins sa redeger e reveder texts senza cunfins en lur fuorma electronica. Els biologists vulan efectivamein saver redeger il messadi digl ADN – modificar ils plaids dil Cudisch, manipulond il cod genetic per scaffir novs organissem. Ins vesa ch'il patratg davos la genomica moderna sedifferenziescha fetg dil discuors biblic tradiziunal. Il project dil lungatg filosofic el 17avel tschentaner era in'emprova da modificar il cod «curdaus» e da puspei anflar la perfecziun piarsa dil paradis. Mo ussa vesein nus ina tentativa da modificar il cudisch dalla natira

⁴² Consultar Kay, Lily: *Who wrote the book of life? A history of the genetic code*: Stanford: Stanford University Press: 2000.

sez, bia pli radicala – sco midar il text dalla Bibla enstagl da leger el per scuvierer sia muntada pli profunda.

Ell'epoca religiosa han ins considerau il lungatg sco enzatgei transcendent, in dun da Diu. Ell'epoca moderna, scientifica, considereschan ins il lungatg sco in fenomen entiramein human, scaffius dil carstgaun sez. Denton resta l'idea ch'il lungatg human seigi enzaco in cass special d'in cod universal che regi forse la veta e schizun la materia. La concepziun transcendentala, mitologica dil lungatg para aunc buca d'esser definitivamein vargada.

Ei para tuttina che la religiun influenzeschi mo pauc nossa vesida contemporana dil lungatg. Denton s'encurschein nus che la religiun ei stada all'entschatta dall'aventura linguistica ed ha determinau las preoccupaziuns principalas dalla reflexiun intellectuala; ed en ina certa moda e maniera eis ei aunc adina aschia. Mo la marginalisaziun dalla religiun en nies mund d'ozildi fa patertgar nus autramein.

Ils lungatgs minoritars sco il romontsch ein particularmein deivets alla religiun ed allas Baselgias. Lezzas, fagend dils lungatgs «pigns» vehichels dalla predicaziun e dalla liturgia, en fuorma ton orala sco scretta, han fatg dad els lungatgs da valeta entira. Nua ch'il clerus era la classe intellectuala en nossas cuntradas han plevons e paders cultivau il lungatg dil pievel fideivel. Ni la scienza linguistica ni ils lungatgs minoritars fussen la fin finala quei ch'els ein ozildi senza lur dimensiun gediua-cristiana che exista da vegl enneu.⁴³

⁴³ Jeu engraziel a Renata Cadalbert per il lectorat e correctorat dil text. Certs passadis da quei artechel ein gia vegni publicai sco glossas ella *Quotidiana*. Jeu engraziel al schefredatur Martin Cabalzar per la permissiun da far diever da quels texts el present artechel.